

the influence of a great-power ideology, and at the second stage (the first quarter of the 20th century – the end of the 1980s) the new approaches to the evaluation of pedagogical personalities' activity were searched under the rule of the communist ideology. It was proved that at the third stage (since 1991) the research of pedagogical personalities has been carried out at a new level, taking into account both the personal, social and scientific determinants.

Key words: *University education, Medical and Pharmaceutical education, University, historiographical analysis, national public educational activity, pedagogical personalities.*

Дата надходження статті: «2» жовтня 2013 р.

УДК: 930:253:378.014.65 (477) (09)»1920-1930»(045)

М.В.МАЗУРЕНКО,
аспірантка
(м.Хмельницький)

Фонди ЦДАВО України як джерело дослідження діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти (1920-ті рр.)

У статті охарактеризовано документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в яких розкривається діяльність Народного комісаріату освіти УСРР у галузі вищої освіти в 1920-х рр. В ній проаналізовано архівні джерела, що містять інформацію про реорганізацію системи управління вищою освітою, впровадження політики «українізації» у навчально-виховний процес вишів. У публікації глибоко розкрито зміст архівних документів, у яких висвітлюється тогочасна проблема пролетаризації вищих навчальних закладів, проведення соціально-академічних перевірок студентського складу.

Ключові слова: *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, архівні фонди, справи, Наркомос УСРР, вищі навчальні заклади.*

Постановка проблеми у загальному вигляді... На початку 20-років ХХ ст. у складних соціально-економічних умовах, зумовлених становленням радянської влади, відбувався пошук шляхів та розроблення власної моделі освітньої системи в Україні. Народний комісаріат освіти (далі – Наркомос) УСРР був керівним освітнім органом, що вирішував завдання щодо реформування національної системи освіти, підготовки кваліфікованої робочої сили для різних галузей народного господарства й державного будівництва, освіти дорослого трудового населення, науково-дослідної праці, видання навчальної, наукової та художньої літератури тощо.

Важливим етапом вивчення діяльності Наркомосу УСРР як державного органу управління освітою в 1920-х рр., неодмінною запорукою об'єктивності висновків наукового дослідження є детальне опрацювання джерельної бази, що дає можливість всебічно ознайомитися з організаційними та педагогічними засадами розвитку вищої освіти Народним комісаріатом освіти УСРР, сформуванню власне бачення проблеми, виділити ще не вивчені аспекти.

Аналіз досліджень і публікацій... Загалом джерельній базі вказаної проблематики присвячені окремі праці багатьох українських вчених. Так, як джерело дослідження життя студентської молоді у 1920-х рр. О.Л.Рябченко розглядає листи студентів до державних структур[1]. Ю.В.Телячий вважає цінним джерелом дослідження окремих аспектів розбудови національної системи освіти матеріали особового фонду П.І.Холодного, що зберігаються в ЦДАВО України[2]. М.М.Кузьменко аналізує архівні матеріали ЦДАВО України з проблеми діяльності інституту червоної професури у 20-30-ті роки ХХ ст.[3]. Однак вони не містять комплексного дослідження історії вищої школи УСРР в 1920-х рр.

Формулювання цілей статті... Метою даної статті є безпосереднє висвітлення фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), в яких зберігається інформація щодо освітніх реформ Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти в умовах становлення та розвитку соціалістичної системи.

Виклад основного матеріалу... Однією з важливих складових джерельної бази наукових досліджень є архівні фонди, які історично створилися і постійно поповнюються сукупністю архівних документів, що відображають матеріальне і духовне життя суспільства, мають історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне, культурне значення, є невід'ємною частиною історико-культурної спадщини народів та за інформативним потенціалом відкривають можливість для повного відтворення відповідного фрагмента минулого. Вони становлять національну цінність, тому підлягають постійному зберіганню у відповідності із законодавством [4]. Саме від архівних джерел, їхньої повноти, достовірності, репрезентативності, значимості, об'єктивності їх опрацювання,

наукової критики і методів використання переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень у цілому[5].

Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є ЦДАВО України у м.Києві. Як державний орган він виконує завдання та функції з управління архівною справою та діловодством, забезпечує облік, збереженість документів Національного архівного фонду загальнодержавного значення і використання відомостей, що в них містяться[6]. Національний архівний фонд сприяє укріпленню державності, формуванню громадянського суспільства, становленню правової держави, формуванню демократичних поглядів, вихованню українців у дусі громадянськості, національного патріотизму.

У 3330 фондах ЦДАВОУ широко представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на території України у ХХ ст. Важливе місце серед джерельної бази нашого дослідження посідає фонд Народного комісаріату освіти УРСР (ф.166), в якому зібрані декрети РНК УСРР у галузі освіти, положення про Наркомос УСРР та його відділи (оп.1, спр.13), схеми структур і секретаріату (оп.1, спр.147), матеріали про реорганізацію вищих навчальних закладів і відкриття нових (спр.276), про реформу вищої школи (оп.2, спр.717), щорічні звіти про діяльність (оп.1,спр.314, 875; оп.2, спр.7; оп.3, спр.24), списки співробітників Наркомосу (оп.2, спр.119), протоколи засідань тощо. Уважне вивчення та аналіз цих документів дає змогу дослідити організаційно-педагогічну діяльність Наркомосу УСРР щодо становлення системи вищої освіти в Україні в 1919 – на початку 1930-х рр.

Функціонуванням вищих навчальних закладів, котрих в Україні в 1919 р. налічувалося 38, опікувався відділ вищої школи Наркомосу УСРР. З перших днів його організації постало завдання змінити функціонування вузів, «внести революцію у вищу школу». Вища освіта, як зазначається в архівних документах, мала відповідати принципам безкоштовності, доступності, комуністичності та зв'язку з життям [7].

У справі 269 (ф.166, оп.1) на 101 аркуші містяться декрети і постанови РНК УСРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, організацію управління вищими учбовими закладами, правила переходу студентів з інших інститутів і факультетів, листування про соцзабезпечення студентів вузів та ін. Аналіз цих документів свідчить про те, що навесні 1919 р. Наркомос УСРР розпочав реформу вищої освіти, яка звелася до скасування вузівської автономії. Завідуючий відділом вищої школи при Наркомосі І.М.Назаров 11 березня 1919 р. підписав постанову «Об организации Управления Высшими Учебными Заведениями». Згідно документу розмежовувалася господарська діяльність вищих навчальних закладів та академічна робота, яка повинна була здійснюватися в трьох напрямках: науковому, науково-навчальному та просвітницькому під керівництвом відповідних рад [8]. Але головним у постанові стало запровадження посади комісара. Вирішено було в кожній вищій навчальній заклад направити комісара-комуніста, який би зосередив усю владу у своїх руках «ибо только диктатурой можно было сломать эту «автономию» Высшей школы» [9]. Комісар вишу, якого призначав Народний комісар освіти, мав широкі повноваження: право розробляти інструкції і стежити за виконанням розпоряджень, декретів Наркомосу, розглядати та затверджувати річні звіти про наукову, науково-навчальну та освітню діяльність, затверджувати проекти загального кошторису вузів тощо.

Нормативні акти Наркомосу УСРР про організацію роботи вищих навчальних закладів, які містяться у справі 270, свідчать про те, що загальне керівництво вузами певного міста здійснювала Рада комісарів вищих учбових закладів (РКВУЗ). Постановою №13 від 18 квітня 1919 р., яка зберігається у вищезазначеній архівній справі, була призначена Рада комісарів вищих навчальних закладів м.Києва у такому складі: Володарський – голова, Міцкун – заступник, Торчинський – секретар, Фінкельштейн, Прохоренко, Будний, Шлейман – члени Ради [10]. Жіночим медичним університетом, єврейським і польським університетами доручили опікуватися Міцкуну і Сегалю. Під управління комісарів Торчинського і Лорда потрапили Вищі жіночі курси, Фребелівський інститут. Фінкельштейн і Прохоренко здійснювали контроль за політехнічним інститутом, народним університетом-політехнікумом, вищим технічним інститутом, Будний – комерційним, юридичним і близькосхідним інститутами [11].

Важливими щодо дослідження діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти є протоколи засідань колеги відділу вищої школи за липень-серпень 1919 р. та чернетки заміток завполітвідділу Дехтярьова про реформу вищої школи, які зберігаються у ЦДАВОУ (справа 275). Вони містять інформацію про те, що одне із головних завдань, яке постало перед радою комісарів вузів, було об'єднання усіх вищих навчальних закладів в одну єдину багатофакультетну вищу школу. Проти таких дій уряду активно виступали представники інтелігенції. Про це свідчить доповідь приват-доцента Київського університету О.К.Слачича на засіданні відділу вищої школи 21 квітня 1919 р., де розглядалося питання функціонування народних університетів. «Нужно стремиться к гибкости и

разнообразию форм при единстве задач и направляющей воли... В вопросе управления и администрации вряд ли может быть проведена централизация т.к. она убивает творчество» [12].

Черговим завданням реформування вищої освіти стало «вести Пролетаріат в Вищу Школу, дабы расслоить старое Студенчество» [13]. Щоб надати можливість бажаним робітникам навчатися у вузах республіки, відділ вищих шкіл Наркомосу УСРР затвердив постанову про те, щоб лекції та практичні заняття у вищих навчальних закладах проводилися ввечері, починаючи з 17 години [14]. Скасовувалося оцінювання студентів. Про здані предмети, виконані практичні роботи ставилась відмітка «зараховано» [15].

З метою «оробітничення» студентського контингенту пріоритет у прийомі надавався вихідцям із сімей робітничої і селянської бідноти, які брали активну участь у революційній боротьбі. Від них не вимагалось довідок про закінчення школи, вони звільнялися від плати і забезпечувалися стипендією. Це давало реальну можливість молоді робітничого і селянського походження навчатися. Однак такі студенти не мали первинних знань. Тому відділ вищої школи прийняв постанову № 16 про відкриття з 15 червня 1919 р. так званих «нуль-семестрів». Навчання організовувалося у вечірній час впродовж трьох місяців і поділялося на гуманітарний, історичний та математичний цикли [16].

У фонді 166 ЦДАВОУ містяться щорічні звіти Наркомосу УСРР, які є важливим джерелом нашого дослідження. Так, у звіті Наркомосу УСРР на V Всеукраїнському з'їзді рад зазначалося, що 1920 р. був «роком великої боротьби, творчої роботи і величезних досягнень в галузі радянського культурного будівництва, час рішучого перегляду всієї освітньої політики пролетаріату» [17]. Підготовка науково освічених фахівців (інженерів, лікарів, агрономів, учителів і т.д.) являла собою систему вертикалей: індустріально-технічної, сільськогосподарської, соціально-економічної, педагогічної, медичної і художньої.

Аналіз архівних документів (оп.1,спр. 276, 875; оп.2. спр.717) свідчить про те, що основна ідеологічна і організаційна робота Наркомосу УСРР на початку 1920-хрр. в умовах майже безупинної війни проводилася в дусі соціалістичного будівництва. Його діяльність у галузі вищої освіти носила реформаторський характер. Саме у цей період були ліквідовані усі університети та інші вищі навчальні заклади, а на їх основі виникали інститути, що призвело до значного зниження рівня теоретичної підготовки фахівців з вищою освітою [18].

Період 1920-х рр. в історії нашої держави характеризується політикою «українізації», що мала найбільший вплив на освіту. Постанови ВУЦВКУ і РНК УСРР про організацію районних і міських комісій «українізації», витяги з протоколів ВУЦВКУ, обіжники та листування з інспектурами народної освіти, центральними курсами «українізації» та ЦК КП(б)У про стан українізації народної освіти в Україні містяться у справі 10840 (оп.6). Матеріали про українізацію вищих навчальних закладів та наукових установ УСРР (постанови, протоколи, виписи з протоколів, обіжники, доповідні записки, відомості, листування) зберігаються у справах 10842 (оп.6). Надзвичайно цінним джерелом нашого дослідження є справа 10843 (оп.6), де зібрані матеріали про проведення «українізації» вузів України (протоколи, витяги з протоколів, обіжники, доповідні записки, відомості, списки, методичні вказівки, листування).

Аналізуючи особові справи видатних діячів освіти УСРР 1920-х рр. В.П.Затонського (ф.166, оп.12, спр.2699), Я.П.Ряшпо (ф.4805), П.І.Холодного (ф.1868, оп.1, спр.1) та ін., можна простежити їх роль у справі «українізації». Я.П. Ряшпо, який тривалий час очолював Головпрофос, дуже обережно підходив до «українізації». Він зазначав «Главпрофос відкидає всяку штучну українізацію там, де населення українською мовою не володіє; з іншого боку, вважає природним, необхідним і обов'язковим виховання викладання українською там, де по-українськи говорять» [19].

У справі «українізації» вищої освіти значну роль відіграв нарком М.О.Скрипник. Про це свідчать архівні документи справи 203 (оп.7), де зберігаються протоколи постанов та розпоряджень наркома освіти УСРР М.О.Скрипника за 1927 р. (копії), зокрема «Постанова в справі групи абсолювентів Української Господарчої Академії в Подєбрадах ЧСР», де зазначається: «За умови, що ці фахівці входять до складу союзу радянських громадян, тобто мають радянофільську орієнтацію, вони можуть бути використані для дальшого проведення українізації в сільськогосподарських учбових закладах» [20].

Вивчення архівних документів дає змогу зробити висновок про те, що політика «українізації» досягла певних успіхів. Важливою складовою частиною «українізації» вищої освіти стало впровадження української мови в навчальний процес технікумів та інститутів, збільшення кількості студентів-українців у навчальних закладах, видання українськомовних підручників, посібників та ін. Незважаючи на короткочасність проведення і ряд недоліків, вона мала позитивний вплив на розвиток національної системи вищої освіти, створення нових кадрів української інтелігенції.

Із встановлення більшовицької влади на території України за роботою вищих навчальних закладів посилювався контроль партійно-радянських органів. У жовтні 1921р. було прийнято

положення про проведення генеральної чистки у рядах партії. На основі цього документу проводилась і так звана соціальна чистка студентів – перереєстрація тих, хто навчався. У листопаді 1921 р. колегія Головпрофосвіти виробила «Положення про проведення перереєстрації студентів», на основі якого вищі навчальні заклади звільнялися від «антирадянських елементів і осіб, які числилися формально». Як свідчать архівні документи ЦДАВОУ, що зберігаються у справі 703 (ф.166, оп.4), крім оголошуваних республіканських заходів, ініціаторами так званих «соціальних чисток» виступали і самі навчальні заклади, де працювали власні комісії з перевірки особового складу. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійність, доводилося неодноразово проходити такі чистилища [21]. Склалися списки неблагонадійної молоді, які подавалися у партійні та комсомольські комітети вишів. Соціальне походження було одним із найголовніших критеріїв розгляду. Про це свідчать документи, листи, які зберігаються в архівних справах 700, 710, 711, 712, 714 (оп.4), 1417 (оп.9) та ін. Так, студентку четвертого курсу Харківського технологічного інституту А.Крушедольську, вихованку дитячого будинку, було відраховано із навчального закладу через батька-священника, який помер, коли їй виповнився лише один рік [22]. Студентка Київського медичного інституту Н.Журавель, яку відрахували з п'ятого курсу, писала: «Я не вважаю себе соціально-ворожим елементом, тому, що, хоч мій батько і був заможним (мав приблизно 80-90 десятин), але, мені здається, що мене звинувачувати у цьому не можна, тому що мені було півтора роки, коли він помер» [23].

Опрацювавши архівні матеріали (листи, скарги студентів, протоколи засідань комісій з соціально-академічних перевірок і т.п.), можна зробити висновок про те, що виключення студентів з вузів відбувалося постійно, безпідставно. Це створювало в студентському середовищі атмосферу напруги і тривоги. Вони були не лише засобом позбавлення від «ворожих» елементів, а методом морального тиску, виховання покірних будівників комуністичного майбутнього.

Висновки... Отже, аналіз архівних джерел, що містяться у фондах ЦДАВОУ, дає можливість дослідити особливості державної політики щодо організації радянської моделі вищої школи в Україні, зокрема оперувати достовірними фактами з висвітлення питань реорганізації вищих навчальних закладів, впровадження політики «українізації», організації соціально-академічних перевірок студентського складу тощо. Опрацювання архівних документів сприяє всебічному аналізу організаційно-педагогічної діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти в 1920-х рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Рябченко О. Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...» Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки) / Ольга Рябченко // Київська старовина. – 2008. – № 4. – С. 108–125.
2. Телячий Ю. В. Загальна характеристика особового фонду П. І. Холодного в ЦДАВО України / Ю. В. Телячий // Соціум. Наука. Культура : матеріали другої всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (29-31 січня 2007 р.). – Ч. 2. – К., 2007. – С. 25–26.
3. Кузьменко М. М. Архівні матеріали ЦДАГО України та ЦДАВО України з проблеми діяльності інституту червоної професури у 20-30-ті роки ХХ ст. / Михайло Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : lib.tr200.net/v.php?id=136409&sp=1 (дата звернення: 07.10.2013 р.).
4. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: medialaw.kiev.ua/laws/laws_local/90/ (дата звернення: 07.10.2014 р.).
5. Сокирська В. В. Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави / В. В. Сокирська // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 143–147.
6. Положення про Центральний державний архів вищих органів влади та управління України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0756323-1 (дата звернення: 07.10.2013 р.).
7. На каких принципах должна быть построена высшая школа // ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 1, спр. 275, арк. 28.
8. Постановление № 8 «Об организации Управления Высшими Учебными Заведениями», 11 марта 1919 г. // Там само, спр. 269, арк. 92.
9. История организации Сквузов задачи и сущность их // Там само, спр. 275, арк. 13.
10. Постановление № 13 «О назначении Совета Комиссаров Высших Учебных Заведений города Киева» // Там само, спр. 270, арк. 1.
11. Постановление № 13 «О назначении Совета Комиссаров Высших Учебных Заведений города Киева» // Там само, арк. 1.
12. Протокол заседания по Народным Университетам // Там само, спр. 275, арк. 5.
13. История организации Сквузов задачи и сущность их // Там само, арк. 13.
14. Постанова № 4.18 відділу вищої школи // Там само, спр. 276, арк. 23.
15. Постановление № 9 «Об отмене бальной системы» // Там само, спр. 270, арк. 3.
16. Постановление № 16 «Об открытии «нуль-семетров»» // Там само, спр. 275, арк. 40.
17. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920р. // Там само, спр. 875, арк. 5.

18. О реформе Высшей школы на Украине // Там само, оп. 2, спр. 717, арк. 247.
19. Ряпшо Ян Петрович (1880–1958) – деятель народного просвещения. Критический очерк по истории Советского Народного Образования: Глава – V. Национальный вопрос и школа на Украине // Там само, ф. 4805, оп. 1, спр. 15, арк. 44.
20. Постанова в справі групи абсолювентів Української Господарчої Академії в Подєбрадах ЧСР // Там само, ф. 166, оп. 7, спр. 203, арк. 42.
21. Там само, оп. 4, спр. 703, арк. 260.
22. Там само, оп. 9, спр. 1417, арк. 119.
23. Там само, оп. 4, спр. 711, арк. 134.

Аннотация

М.В.Мазуренок

Фонды ЦГАВО Украины как источник исследования деятельности Наркомпроса УССР в отрасли высшего образования (1920-е гг.)

В статье охарактеризовано фонды Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, в которых раскрывается деятельность Народного комиссариата просвещения УССР в отрасли высшего образования в 1920-х гг. В ней проанализировано архивные источники, которые содержат информацию о реорганизации системы управления высшим образованием, внедрении политики «украинизации» в учебно-воспитательный процесс вузов. В публикации глубоко раскрыто содержание архивных документов, в которых освещается проблема пролетаризации высших учебных заведений, проведение социально-академических проверок студенческого состава за классовым происхождением.

Ключевые слова: Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины, архивные фонды, дела, Наркомпрос УССР, высшие учебные заведения.

Summary

M. V. Mazurenok

Funds of the Central National Archives of Supreme Authorities and Government of Ukraine as a source of the research of USSR People's Commissariat of Education in the sphere of Higher Education (1920s)

The article describes the Funds of the Central National Archives of Supreme Authorities and Government of Ukraine, which revealed the activities of USSR People's Commissariat of Education in the sphere of higher education in the 1920s. Archival sources that contain information on the reorganization of the system of higher education, implementation of «ukrainianization» policy in the educational process of universities are analysed in it. The author reveals the content of archival documents which highlighted the problem of proletarianization of higher educational institutions and the socio-academic checks of students according to their background.

Key words: the Central National Archives of Supreme Authorities and Government of Ukraine, archival funds, cases, USSR People's Commissariat of Education, higher educational establishments.

Дата надходження статті: «10» жовтня 2013 р.

УДК 37(477)(092)

О.М.МАЙСТРУК,
викладач, аспірантка
(м.Умань)

Історіографія дослідження науково-просвітницької та управлінської діяльності Василя Каразіна (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)

У статті здійснено історіографічний аналіз дослідження науково-просвітницької та управлінської діяльності Василя Каразіна. Визначено необхідність історіографічних досліджень в історії педагогіки, зокрема дослідження педагогічних персоналій. Здійснено періодизацію науково-просвітницької та управлінської діяльності ученого. Проте для глибшого з'ясування ролі й значення творчої спадщини В.Каразіна схарактеризовано перший етап творчої діяльності просвітника. Фактичний матеріал біографічних праць В.Каразіна і досі має велику цінність для створення біографії ученого з позицій сучасності, наукового дослідження його різнобічної діяльності. Встановлено, що повною мірою розкрито дослідження його як громадського, політичного діяча. Однак наукова і просвітницька спадщина В.Каразіна вивчалася, фрагментарно, а його внесок був недооцінений у розвитку просвітництва в Україні.

Ключові слова: Василь Каразін, історіографія, науково-просвітницька і управлінська діяльність.

Постановка проблеми у загальному вигляді... У контексті інноваційних освітніх реформацій значно посилюється науковий інтерес до національної педагогічної думки, що зумовлено необхідністю переосмислення й об'єктивним висвітленням надбань історико-педагогічної науки, сконцентрованої переважно на теоретичному доробку визначних культурно-освітніх діячів і педагогів минулого. Це